

ELS CAPITELLS DEL CASTELL DEL MONTGRÍ

El castell del Montgrí és un edifici medieval de caràcter adust i ferreny, propi de la funció militar a la qual havia d'ésser destinat. És ben conegut que a les obres del castell, fet erigir per Jaume II, s'hi treballà als darrers anys del segle XIII i potser molt a l'inici del segle XIV (1294-1301). La fortalesa quedà inacabada.

La part construïda correspon, bàsicament, al perímetre extern, quadrangular, amb altes façanes coronades per merlets i quatre torres cilíndriques d'angle. L'estructura dels cossos de l'edificació interna, que s'havien d'organitzar a l'entorn del pati central, es detecta perfectament.

L'existència d'una gran cisterna exterior i altres indicis segons com permetrien imaginar que el projecte de la fortalesa podia incloure un ampli recinte murat extern, força separat de l'edifici central, únic, que es construí en part. Aquesta seria, però, una hipòtesi agosarada, que només volem insinuar com una possibilitat remota, però a tenir en compte.

Els elements decoratius del castell del Montgrí: els capitells

En el castell del Montgrí, el caràcter militar, ja esmentat, determina unes façanes altes i molt opaques. Són perforades, solament, pels rengles d'espitlleres i unes poques finestres coronelles, enlairades a nivell dels pisos alts interiors. Els elements decoratius hi són escassos i d'extrema senzillesa. Es limiten a l'escultura dels capitells de les finestres.

Cal considerar, però, que els sectors no construïts segurament haurien incorporat altres detalls ornamentals, sempre molt austers. Pensem, concretament, en les façanes interiors, que havien de donar al pati. Com és lògic, en desconeixem la composició, ja que no es van construir. No és difícil d'imaginar que haurien pogut tenir altres finestres coronelles amb capitells esculpits. Qui sap si aquest pati hauria estat envoltat de galeries, amb arcades provistes de capitells i impostes més o menys decorats. També podien haver estat esculpides les mènsules, motllures i altres elements arquitectònics de l'interior de les sales no construïdes.

Ja hem precisat abans que, en el seu estat actual, els únics elements decoratius del castell són els capitells de les finestres. Només hi ha quatre finestres, que són distribuïdes d'aquesta manera: una a la façana principal, al sud, damunt la porta d'entrada; una altra a la façana de ponent, i dues més a la façana de llevant. Al mur nord no hi ha cap finestra, com sol ésser freqüent en els edificis antics de l'àrea d'influència de la tramuntana.

Finestra de la façana de ponent del castell. (Foto de Joan Badia).

Finestra de la façana de migdia, situada sobre el portal d'entrada del castell i sota el matacà. (Foto de Joan Badia).

Aquesta finestra de la façana de llevant del castell s'identifica perfectament pel matacà que té a la vora: és la que ha perdut el mainell a causa d'un robatori. La fotografia va ésser feta l'agost de 1992. (Foto de Joan Badia)

Es tracta de finestres coronelles bífores. És a dir, de llinda retallada en forma de dos arquets de mig punt i amb un mainell format per la base, una columneta cilíndrica i llisa, el capitell i el seu àbac. L'àbac és exempt i de perfil de cavet, sense decoració; la mateixa forma tenen les impostes, a cada costat, en els muntants. Tots els elements de les finestres són de pedra calcària del mateix indret, la qual s'utilitzà exclusivament en la construcció del castell.

En l'estat actual del castell, tres de les finestres esmentades han conservat (fins fa poc) el mainell amb el corresponent capitell. S'havia perdut, només, el d'una finestra de llevant -la de més cap al nord de les dues que hi ha en aquesta façana.

Els tres capitells que s'han conservat tenen una forma marcadament troncocònica. Les mides són més aviat reduïdes, com correspon a capitells de finestra. La seva decoració esculpida és simple, de factura rudimentària, força tosca. A la base de tots tres, hi destaca l'astràgal, a manera de collarí motllurat i llis, de molt de gruix, gairebé desmesurat donades les dimensions dels capitells. Sobre d'ell, el cos dels capitells també ha estat curosament allisat o polit, fins força més amunt de la meitat de l'alçada. Així doncs, gairebé a les dues terceres parts inferiors d'aquests capitells no hi ha cap relleu. La decoració resta limitada a un únic registre situat a l'extrem superior.

Els capitells situats a les finestres de migdia (sobre l'entrada) i de llevant són pràcticament idèntics. En ambdós, l'ornamentació la componen quatre caps que volen ésser humans, o bé màscares, de relleu molt destacat, situats en els angles superiors. Entre els caps, al centre de cada cara del capitell, hi ha una pinya. Tots aquests elements es repeteixen amb variacions insignificants. Els caps o màscares creen un ressalt semicilíndric i presenten un nas petit i força sortit, punxegut, mentre que la boca i els ulls s'han afigurat per mitjà de simples incisions. Les pinyes són representades esquemàticament, i també amb relleu destacat.

Com ja hem indicat, entre aquests dos capitells no s'aprecien diferències remarcables. Solament tenim anotat que, al de la façana sud, les pinyes hi són una mica més petites.

La decoració del capitell de la finestra de ponent és encara més simple. En els quatre angles superiors hi ha uns ressalts llisos i de poc relleu. Al centre de cada cara s'hi repeteix un motiu també molt pla, que fa pensar en un jou. Potser es volgué representar una ballesta del tipus de dos peus. Si és així, seria ben adient i explícita en el castell la figuració d'aquesta important arma de guerra medieval.

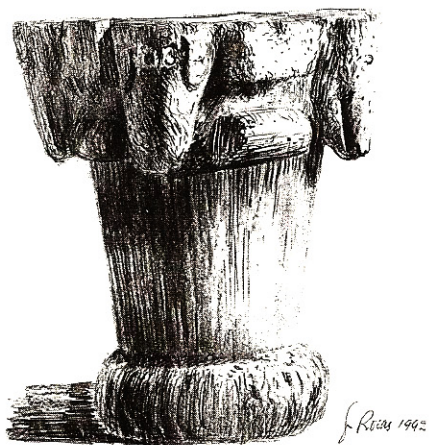
Pel relleu pla i els temes esculpits, aquest capitell de la façana occidental es diferencia força dels altres dos. Cal suposar que és d'una altra mà. Segueix, però, el mateix esquema compositiu, amb el gros collarí, la part inferior llisa i els motius esculpits al registre superior.

Un capitell del Museu d'Art de Girona, procedent de Torroella de Montgrí

Hem dit que solament una finestra del castell havia perdut el mainell amb el seu capitell (façana est). Nosaltres creiem haver identificat el capitell perdut al Museu d'Art de Girona (MD'A). És un capitell que forma part del fons no exposat permanentment. Es guarda, per tant, als magatzems del MD'A.

Estem en condicions d'informar que aquest capitell va ésser trobat vers l'any 1950 a Torroella de Montgrí, en una casa propera de l'església parroquial de Sant Genís. La Sra. Maria Puig, propietària de la dita casa, el guardava amb tota cura a Palafrugell, on resideix. Els qui signem érem uns modestos col.laboradors de l'arqueòleg, i recordat amic, Miquel Oliva i Prat (1922-1974). Cap a la darreria de maig o començament de juny de l'any 1971, vam poder facilitar l'ingrés del capitell al Museu Arqueològic de Girona, que dirigia el Dr. Oliva. Més endavant, l'any 1979, passaria al MD'A juntament amb altres peces medievals de l'esmentat Museu Arqueològic¹.

El capitell del MD'A trobat a Torroella és de mida més aviat reduïda (22x20 cm), de forma troncocònica i tallat en pedra calcària, com els del castell del Montgrí.

El capitell montgrinenc del Museu d'Art de Girona. Segurament és l'únic que, fins fa poc, trobàvem a faltar al castell. (Dibuix de Guillem Rocas)

Però no s'acaben aquí les semblances, ja que la seva composició segueix el mateix esquema. A l'astràgal hi retrobem el collarí llis i de gruix considerable. El cos del capitell també és allisat i sense cap ornamentació, la qual només apareix al registre superior.

Aquesta decoració consta de quatre caps d'animal, pràcticament idèntics, situats un a cada angle. Són força prominents i presenten un musell allargat, una boca gran feta amb un solc profund, els ulls rodons i unes orelles llargues i caigudes, tot representat amb poc detall. A més, entre els caps, al centre de cada cara apareixen un dau i, dessota, un relleu semicilíndric vist horitzontalment.

Les dimensions reduïdes i la simplicitat de l'ornamentació ens van fer suposar, al principi, que aquest capitell provenia d'un edifici civil. Pel lloc on fou localitzat hauria estat lògic imaginar-lo en algun casal de certa importància del nucli medieval primitiu de Torroella de Montgrí. Però aviat ens adonàrem del seu estret lligam amb els tres capitells que es conservaven *in situ* al castell del Montgrí.

El parentiu del capitell del MD'A és d'una absoluta evidència, sobretot pel que fa als dos capitells situats a les façanes de migdia i de llevant del castell. En el lloc dels caps humans o màscares i de les pinyes d'aquests darrers, en el capitell del MD'A hi trobem caps d'animal i figures geomètriques. La composició és la mateixa i l'execució idèntica. Podríem atribuir-los a un mateix autor o grup d'artífexs, sense gaire por d'errar-nos.

Dins d'aquest conjunt de capitells, el que hi ha a ponent del castell presenta també el mateix esquema i distribució dels motius esculpits, però pel relleu menys acusat i els temes representats podria ésser d'una altra mà, com ja havíem comentat.

Tot el que hem exposat ens empeny a plantejar una hipòtesi, que creiem suficientment fonamentada. El capitell del MD'A, trobat precisament a Torroella, pot ésser el que falta al castell?

Nosaltres ho creiem molt probable².

El MD'A ha cedit el capitell per a l'exposició "700 anys del castell", al Museu del Montgrí i del Baix Ter, durant les celebracions dels mesos de maig i juny d'enguany. Abans havia figurat a "La pedra mesurada", mostra temporal d'art medieval organitzada pel mateix MD'A de maig a setembre de 1993, amb la indicació de la seva probable pertinença al castell del Montgrí³.

Paralelismes i cronologia

Si la nostra identificació és encertada, coneixem els quatre capitells de les finestres del castell. Ja hem dit que són peces de caràcter popular i d'extrema simplicitat. Han estat esculpits per artesans de recursos limitats, segurament picapedrers doblats d'escultors. Cal suposar que seria algun -o alguns- dels picapedrers més hàbils, d'entre els que treballaven a les obres del castell, l'encarregat de tallar els elements decoratius.

La tipologia i els elements iconogràfics d'aquests capitells permeten considerar-los encara de tradició romànica, tot i la seva segura datació als anys 1294-1301, com ja sabem. Tanmateix, el castell del Montgrí ja es pot considerar un edifici del gòtic català primitiu. Potser cal remarcar que ja no trobem capitells d'aquesta tipologia arcaica al castell del Bellver, a Ciutat de Mallorca, erigit pocs anys més tard, també durant el regnat de Jaume II (1309-1314).

En el capitell del MD'A i en els dos que més se li assemblen del castell, els motius ornamentals són habituals de l'escultura romànica: caps zoomòrfics i màscares humanes, les pinyes o fruits, els daus. En canvi, el tema del jou o ballesta i el relleu pla de l'altre capitell podrien ésser vistos com el testimoni d'un distanciament de la temàtica més pròpiament romànica. Cal tenir, però, en compte el caràcter modest i rústec d'aquestes peces.

Tots els motius representats entenem que tenen un sentit purament decoratiu. Són posats un al costat de l'altre, sense relació aparent, sense el simbolisme propi de l'escultura romànica.

Potser la particularitat més notable és el predomini de l'espai lliu, sense decorar, que ocupa força més de la meitat de la superfície dels capitells. Restava clar que no existeix l'*horror vacui* que distingeix tantes obres del món romànic. Però també som lluny encara del típic capitell gòtic, estilitzat, amb registres de fulles i rosetes, que es difondrà al llarg dels segles XIV i XV sobretot a l'arquitectura civil (finestres, galeries de pati, etc.).

Els capitells amb un espai lliu, més o menys gran, en el registre inferior, apareixen ja en el romànic català dins el segle XII. En trobem mostres en alguns dels finestrals dels campanars de Santa Maria de Costuja (Vallespir) i de Sant Cristòfol de Beget (Garrotxa). Són sempre peces de decoració molt elemental. La superfície llisa no hi té mai un ampli predomini.

El mateix podem dir d'altres capitells de datació més tardana, que són més abundants. En podem veure, per exemple, al claustre de Sant

Domènec de Peralada i també entre el grup recuperat fa uns anys al monestir de Santa Maria de Lledó. Són, en tots els casos, obres de decoració popular i rudimentària, que es poden considerar del segle XIII. L'espai llis sol anar acompanyat d'un registre superior amb temes geomètrics i/o vegetals, executats de forma esquemàtica i generalment força maldestra⁴.

Claustre de Sant Domènec de Peralada (segle XIII). Alguns capitells d'aquest claustre poden recordar els del castell del Montgrí, per tenir una part del cos llis, sense decorar, com el que veiem a la dreta. (Foto de Joan Badia)

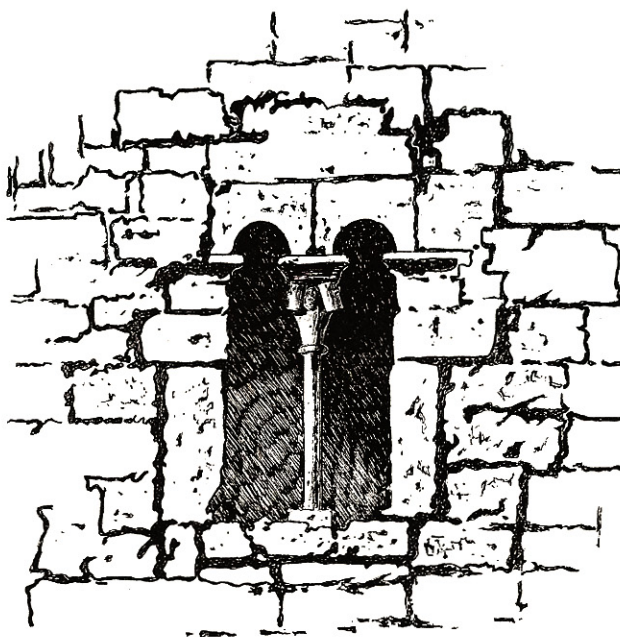
En un altre aspecte podem retreure el claustre del monestir rossellonès de Sant Genís de Fontanes, considerat de cap a la darrerïa del segle XIII, potser vers 1281. La iconografia d'un bon nombre de capitells és composta de motius simplement ornamentals, sense una relació aparent entre ells, separats per amplis espais llisos repartits per tota la superfície⁵.

Un paral·lelisme ben significatiu el podem establir amb alguns dels capitells dels finestrals del campanar de Santa Maria de Castelló d'Empúries. També són molt senzills. Sobre l'espai llis, no gaire destacat, hi ha fulles només insinuades i relleus geomètrics (boles o semiesferes). El campanar de Castelló manté l'esquema de les torres-campanar romàniques de tipus llombard, expandides àmpliament al segle XI, de les quals representa una perduració molt tardana. Cal valorar alguns detalls d'aquest campanar, com ara els frisos d'arcuacions realitzats amb un llenguatge plenament gòtic, o la relació solidària amb l'església gòtica que té al costat. Tot plegat permet situar el campanar de Castelló d'Empúries cap a final del

segle XIII, o encara més probablement dins el segle XIV, la qual cosa ens porta a l'època de construcció del castell del Montgrí⁶.

Un capitell desaparegut

Al castell del Montgrí, tres finestres havien arribat a nosaltres sense alteracions, amb els mainells sencers. Al MD'A havíem identificat el capitell que hi mancava, amb moltes probabilitats d'encert. Semblava que teníem els quatre capitells del castell localitzats.

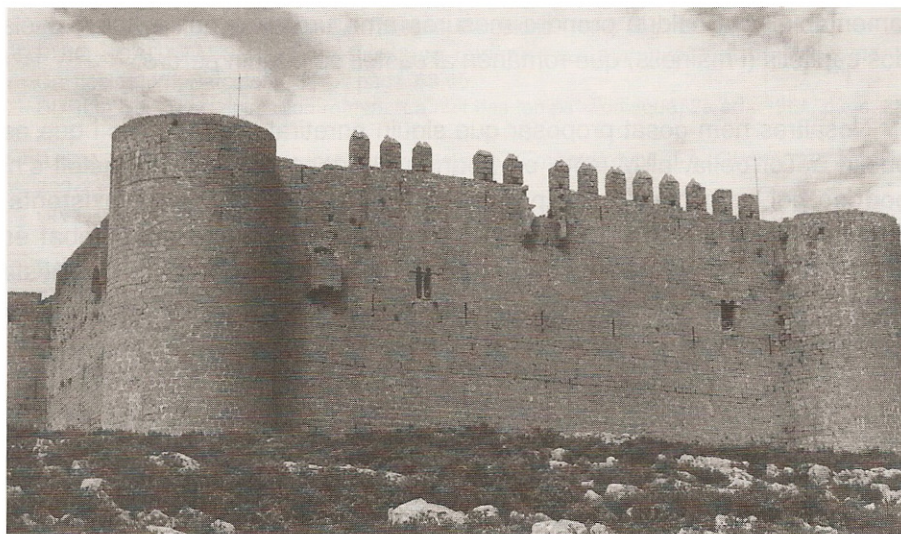
La finestra del castell quan encara no havia patit el robatori. (Dibuix de Guillem Rocas)

Però ara ja no és així. En un moment indeterminat de no fa gaires mesos, va desaparèixer el mainell (base, columna, capitell i àbac) de la finestra de la façana de llevant que encara el conservava.

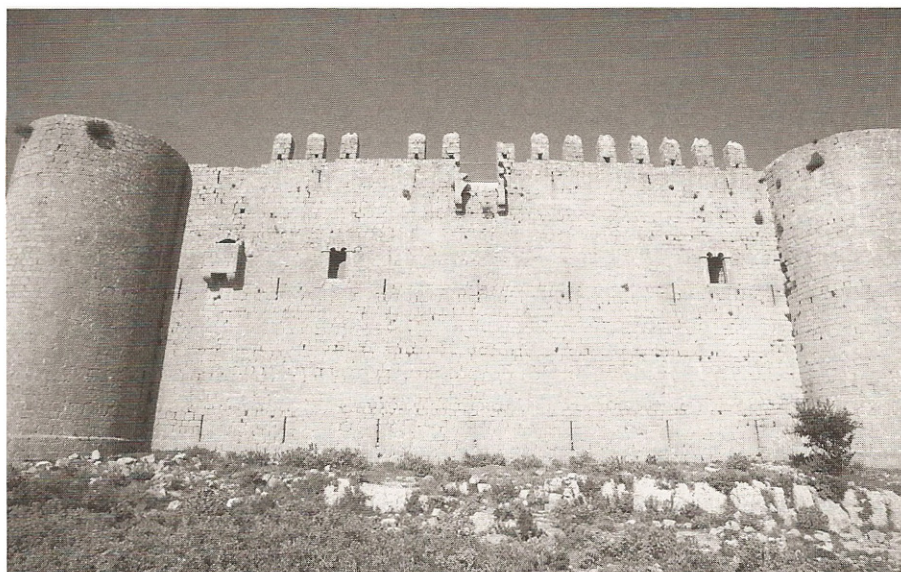
És evident que es tracta d'un robatori, d'un atemptat inqualificable contra el patrimoni cultural comú. Per a nosaltres ha estat molt trist haver de donar públicament aquesta notícia a Torroella, en el transcurs de la celebració dels 700 anys del castell.

Recordem haver contemplat la finestra, encara amb el mainell al seu lloc,

el dia 21 d'agost de 1992. Reproduïm una fotografia feta aquell dia. La desaparició no ha estat detectada fins a l'hivern de 1994, per part dels col.laboradors del Museu torroellenc que estudien el castell.

Vista del castell amb la seva façana de llevant, en la qual es veuen les dues finestres. La situada a la dreta sempre l'hem vist sense mainell. Hi deu pertànyer el capitell del Museu d'Art de Girona. La de l'esquerra és la que ha estat espoliada bàrbarament fa poc temps. (Foto de Joan Badia, any 1975)

Fotografia de la mateixa façana, feta l'abril de 1994. Es veuen les dues finestres buides. (Foto de Joan Lloveras)

Quan es va perpetrar el robatori? Per desgràcia potser no ho sabrem mai.

No volem estendre'ns més en consideracions sobre un fet tan lamentable. Ara caldria prendre mesures amb urgència per evitar que els dos capitells (i mainells) que romanen al castell es puguin perdre.

Nosaltres hem gosat proposar que siguin enretirats del seu lloc i que es baixin a Torroella, al Museu, on podrien quedar exposats. Al castell s'hi podrien col·locar còpies, després de fer motlles de les peces existents, afegint-hi el capitell del MD'A (i tenint en compte que el capitell robat és idèntic al que encara es troba a la façana meridional del castell). D'aquesta manera s'aconseguiria, a més, recuperar la imatge autèntica de totes les finestres.

La tècnica actual permet realitzar unes reproduccions en pedra de gran perfecció. Es pot comprovar, per exemple, en el claustre rossellonès de Sant Genís de Fontanes abans esmentat. Fa pocs mesos s'hi han col·locat còpies d'uns elements (capitells i pilars) que havien anat a parar a un museu dels USA.

Sabem que el Consistori torroellenc ja ha fet gestions per posar en marxa aquesta operació de salvament i de restitució de la imatge del castell. La població de Torroella de Montgrí, una vegada més, donarà testimoni de la seva cultura i de l'estima pel seu patrimoni històric.

Joan Badia-Homs
Guillem Rocas

(1) Miquel Oliva va realitzar una tasca de valor extraordinari a les nostres comarques, en una època difícil i espinosa per a la defensa de la cultura i el patrimoni històric d'aquest país. Abans d'acabar l'any 1994 encara seríem a temps de recordar-lo com es mereix, quan s'acompleixen vints anys de la seva mort inesperada.

(2) BADIA-HOMS, Joan i ROCAS, Guillem. "Un capitell de Torroella de Montgrí", a Butlletí Informatiu del Museu d'Art de Girona, núm. 7, tardor de 1992.

Fa anys havíem insinuat tímidament la relació possible d'aquest capitell amb els del castell: "...el seu estil no és molt allunyat dels capitells dels finestrals del castell del Montgrí." (BADIA-HOMS, J. L'arquitectura medieval de l'Empordà, vol. I, Girona, 1977, pàg. 415).

- (3) La pedra mesurada. Esglésies i monestirs de l'època del romànic, Museu d'Art de Girona, maig-setembre de 1993, catàleg d'exposició, textos de Joan Badia-Homs, pàg. 10.
En el corpus Catalunya romànica i a l'apartat (incomplet) dedicat a l'escultura del MD'A es fa una descripció i una valoració brevíssimes d'aquest capitell, que és considerat del segle XIII i "d'un esquematisme i una pobresa totals" (VIGUÉ i VIÑAS, Joan. "Capitell 24", Catalunya romànica, vol. XXIII, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1988, pàg. 49.
- (4) PUIG i CADAFAALCH, Josep. Escultura romànica a Catalunya, vol. III, "Monumenta Cataloniæ" VII, Barcelona, 1947, pàgs. 63-65.
DURLIAT, Marcel. Roussillon roman, "La nuit des temps"-Zodiaque, 2a ed., 1964, pàgs. 22-23.
BADIA-HOMS, Joan. L'arquitectura medieval a l'Empordà, vol. II-A, Girona, 1978, pàgs. 233-234, 240, 326-328 i 339-343.
DIVERSOS AUTORS. Catalunya romànica, vol. IV: "La Garrotxa", Barcelona, 1990, pàgs. 144-145; vol. IX: "Empordà. II", Barcelona, 1990, pàgs. 536-542 i 611-619.
- (5) BALTRUSAITIS, Jurgis. La troisième sculpture romane, "Formositas romaica", 1958, pàgs. 47-84.
PONSICH, Pierre. Chronologie et typologie des cloîtres romans roussillonnais, "Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa", núm. 7, 1976, pàgs. 75-97.
POISSON, Olivier. L'abbaye de Saint-Genis de Fontaines, "Le Publicateur", Perpinyà, 1989, pàgs. 31-39.
MALLET, Géraldine. "El claustre", a "Sant Genís de Fontanes", Catalunya romànica, vol. XIV, "El Rosselló", Barcelona, 1993, pàgs. 374-382.
- (6) BADIA-HOMS, Joan. "Santa Maria de Castelló d'Empúries", a Catalunya romànica, vol. IX: "Empordà. II", Barcelona, 1990, pàg. 445.